

Hrvatskostaroslavenski jezik na kršćanskim kamenim spomenicima iz srednjega vijeka

Beljan, Ana

Master's thesis / Diplomski rad

2011

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:485235>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-23**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera
Filozofski fakultet
Diplomski studij hrvatskoga jezika i književnosti

Ana Beljan

**Hrvatskostaroslavenski jezik na kršćanskim kamenim spomenicima
iz srednjega vijeka**

Diplomski rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Ivan Jurčević

Osijek, 2011.

Sadržaj

1. Sažetak.....	2
2. Uvod.....	3
3. Hrvatskostaroslavenski jezik.....	4
3. 1. Razvoj glagoljice i ćirilice.....	5
3. 1. 1. Glagoljica.....	5
3. 1. 2. Ćirilica.....	6
4. Natpisi na nadgrobnim spomenicima.....	7
4. 1. Definiranje pojma stećci i vrijeme njihova nastajanja.....	7
4. 2. Teorije o nastanku stećaka.....	8
4. 3. Otkriće srednjovjekovnih stećaka i zainteresiranost za njih.....	9
4. 4. Rasprostranjenost stećaka u Hrvatskoj.....	11
4. 5. Ukrašavanje stećaka.....	12
4. 6. Natpisi.....	13
5. Obilježja pojedinih natpisa.....	17
5. 1. Stećci iz Brotnja.....	17
5. 2. Stećci u Boljunima kod Stoca.....	20
5. 3. Kočerinska ploča.....	23
5. 4. Drežnički natpis.....	26
5. 5. Natpis iz okolice Dubrovnika.....	28
5. 6. Natpis Crljivica.....	31
6. Zaštićenost stećaka.....	32
7. Zaključak.....	33
8. Prilog diplomskome radu.....	34
9. Literatura.....	44

1. Sažetak

Ovaj se rad bavi analizom natpisa na kamenim spomenicima iz srednjega vijeka na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Skoro svi kameni spomenici koji su podizani u to vrijeme bili su zapravo nadgrobni spomenici koje nazivamo stećcima. Postojalo je nekoliko oblika u koje se kamen klesao za nadgrobni spomenik. U njegovu je obradu moralo biti uloženo puno truda jer su uvijek kamen ukrašavali raznim prizorima, bilo vjerskim ili svjetovnim. Iako se nekome može učiniti da informacije na tim natpisima ne govore puno o tome razdoblju, to je netočno jer osim imena samoga pokojnika na tim se spomenicima mogu pronaći informacije o staležu pokojnika, na čijoj zemlji leži, tko mu je taj spomenik podigao te tko je kraljevaio za vrijeme njegova života. U srednjem vijeku već je došlo do međusobnog kontakta hrvatskoga jezika i staroslavenskoga pa dolazi do preuzimanja nekih osobitosti koje se mogu prepoznati upravo u natpisima na stećcima. Također je za to razdoblje bitna činjenica da su se u isto vrijeme koristila dva različita pisma, glagoljica i ćirilica. Kvaliteta materijala na kojemu su natpisi pisani (kamen) zaslužna je što su natpisi i dalje na njemu nakon toliko stoljeća. No ako čovjek ne čuva taj kamen, što je poprilično teško, zub vremena će ga uništiti. Smatra se da je stećaka bilo puno više, ali su iskorišteni kao građevni materijal ili su pak zbog raznih vremenskih prilika u tom velikom vremenskom razdoblju propali u zemlju. Potrebno je napomenuti da je u radu obuhvaćena i problematika pripisivanja stećaka kao kulturnoga blaga različitim državama i narodima. Iznesene su sve teorije, te i ona koja se smatra najtočnijom, a to je da su stećke podizali kršćani.

Ključne riječi: srednji vijek, stećci, hrvatskostaroslavenski jezik, glagoljica, ćirilica

2. Uvod

Ovaj se rad bavi analiziranjem jezika u natpisima na kamenim spomenicima iz srednjega vijeka. Ti se kameni nadgrobni spomenici nazivaju stećci. Zadatak rada je dokazati da se iz kratkih natpisa može puno toga saznati o vremenu iz kojega potječu, ne samo gramatička obilježja jezika toga vremena, nego i običaji, način života i životni uvjeti. Može se reći da je rad podijeljen u dva dijela. Prvi se dio rada bavi povijesnom tematikom pojave stećaka te jezikom i pismima kojima se narod u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini u to vrijeme služio, a drugi sadrži detaljne opise natpisa na pojedinim nekropolama i dokazuje obilježja hrvatskostaroslavesnkoga jezika koja su navedena u prvome dijelu. Kao i na svim slavenskim područjima i ovdje je staroslavenski jezik bio književni. No od XII. stoljeća staroslavenski jezik stupa u kontakte s narodnim jezicima pa tako dolazi do mijenjanja staroslavenskoga jezika. U tom dodiru staroslavenskoga jezika s hrvatskim nastala je hrvatska redakcija staroslavenskoga jezika poznata pod nazivom hrvatskostaroslavenski jezik. Taj se jezik razlikuje od staroslavenskoga po tome što su u njemu nazalni samoglasnici zamijenjeni ($\varrho \rightarrow u$, $\varphi \rightarrow e$), samoglasnik y zamijenjen je samoglasnikom i , a *jerovi* su se izjednačili ($\text{ь, ѣ} \rightarrow \text{ь}$). Za srednji je vijek također karakteristično paralelno korištenje dvaju pisama, glagoljice i ćirilice.

Stećci su kameni nadgrobni spomenici koji su podizani u razdoblju između XIII. i XVI. stoljeća. Postoje brojne teorije o tome čija su oni baština, no najtočnijom se smatra da su stećke podizali kršćani. Stećci su većinom klesani u nekoliko oblika: ploča, sanduk, sljemenjak i križ. Na njima su klesari klesali i razne prizore koji su prikazivali događaje iz svakodnevnoga života ili pojedinačne motive (svjetovne i vjerske). U to je vrijeme bilo jako malo pismenih ljudi pa je i malo natpisa na stećcima. Iako ih ima malo, oni su od velikoga značenja jer otkrivaju jezik kojim su se ljudi u to vrijeme koristili, ekonomske uvjete, a neki natpisi sadrže i informacije o tome tko je bio na vlasti kada je pokojnik živio. Drugi dio rada sadrži opise dviju nekropola, u Brotnju i Boljunima, te analizu natpisa koji su pronađeni u tim nekropolama. U tome dijelu rada nalaze se tekstovi s *Kočerinske ploče* i *Drežnički natpis* čiji je jezik je također analiziran. Analizirana su i dva natpisa s nekropola iz okolice Dubrovnika i *Crljivica* iz Ciste Velike. Obilježja hrvatskostaroslavesnkoga jezika na stećku iz okolice Dubrovnika su evidentirana, no zbog loše očuvanosti stećka iz Ciste Velike vidljivo je samo pismo kojim je natpis pisan, a sam natpis je poprilično nečitljiv.

3. Hrvatskostaroslavenski jezik

Staroslavenski jezik prvi je zapisani jezik Slavena. To je jezik prijevoda koji su nastali u devetome stoljeću, a prevodile su se crkvene knjige s grčkoga jezika na staroslavenski. Staroslavenski jezik razvio se iz praslavenskoga jezika koji se razvio iz još starijega indoeuropskoga jezika. U literaturi je taj jezik poznat i pod nazivima starocrkvenoslavenski, crkvenoslavenski, starobugarski, staromakedonski te općeslavenski književni jezik. Brojnost naziva prisutna je zbog toga što su znanstvenici naglašavali različite sastavnice toga jezika (funkciju, govorni temelj, činjenicu da je na širokom slavenskom prostoru služio kao književni itd.). Postavši književnim jezikom na širokome slavenskome prostoru, staroslavenski je jezik stupao u odnose sa slavenskim govornim, pisanim i jezičnim idiomima, što je rezultiralo različitim oblicima miješanja jezičnih elemenata. Tako da se od XII. stoljeća pišu tekstovi na takozvanim redakcijama¹ i recenzijama² staroslavenskoga jezika. Dodir Hrvata i staroslavenskoga jezika može se odrediti zahvaljujući papi Ivanu X. koji hrvatskome kralju Tomislavu i nekolicini velikodostojnika 925. godine piše da se na njihovom teritoriju šire *barbarski i slavenski jezik*³ te Metodov nauk koji je nepodoban za bogoslužje. Iste te godine održan je *Prvi splitski sabor* na kojemu je odlučeno da je zabranjeno zaredživanje glagoljaša u više redova, a to dovodi do zaključka da su staroslavenski jezik i glagoljično pismo vidljivi na hrvatskome prostoru već od devetoga stoljeća. U tome dodiru staroslavenskoga jezika s hrvatskim idiomom nastala je hrvatska redakcija staroslavenskoga jezika za koju se najčešće upotrebljava termin hrvatskostaroslavenski jezik. Taj se jezik počinje javljati u hrvatskim tekstovima od druge polovice XVI. stoljeća.

Hrvatskostaroslavenski jezik razlikuje se od staroslavenskoga jezika po nekim osobitostima:

- a) zamijenjeni su nazalni samoglasnici (stražnji *ϕ* zamijenjen je samoglasnikom *u*, a prednji *ϕ* samoglasnikom *e* (rjeđe *a*)),
- b) samoglasnik *jeri* (*y*) zamijenjen je samoglasnikom *i*,
- c) glagoljički grafem *šta* (*č*) ostvarivao se kao *ć*, *šč* i rijetko kao *št*,
- d) *jerovi* su se u XI. stoljeću izjednačili kao posljedica depalatalizacije.

¹ Redakcija je spontano i nehotimično mijenjanje staroslavenskoga jezika zbog utjecaja piščeva jezika i njegova lokalnoga idioma.

² Recenzija je namjerno mijenjanje staroslavenskoga jezika zbog jezika nekoga kraja.

³ Damjanović, Stjepan. *Slovo iskona: Staroslavenska i starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002., str. 38.

Također postoji još nekoliko razlika, no valja naglasiti da razlike koje uočavamo ne moraju uvijek biti razlike po opoziciji staroslavensko/starohrvatsko, nego su ponekad oba rješenja iz staroslavenskih tekstova, samo iz različitih tekstovnih tradicija.

Stjepan Damjanović također navodi da *iako je hrvatski tekst više od 400 godina mlađi od klasičnog staroslavenskoga, on posve dobro čuva staroslavensku normu, a promjene koje uočavamo dostatne su tek da govorimo o inačici (hrvatskoj) istog jezika*⁴. Ta je inačica staroslavenskoga jezika najuočljivija u liturgijskim tekstovima, ali ne i samo u njima. Istraživanja pokazuju da je tim jezikom pisana Bašćanska ploča.

3. 1. Razvoj glagoljice i ćirilice

U to vrijeme narod se služio obama pismima: ćirilicom i glagoljicom. Odgovor na pitanje koje je od ta dva pisma starije žele znati mnogi slavenski filolozi već niz godina. Prevladava mišljenje da je starije ono pismo koje je stvorio Konstantin Ćiril, a to je glagoljica. No pitanje o prvenstvu nije iščezlo jer se oba pisma javljaju u istome vremenu (X. stoljeće), tako da se natpisi na oba pisma javljaju u isto vrijeme.

3. 1. 1. Glagoljica

Glagoljica ne podsjeća niti na jedno poznato pismo, što ne vrijedi i za ćirilicu. Postoji nekoliko polazišta u objašnjavanju geneze glagoljice.

a) egzogeneza

Nastojalo se povezati glagoljicu s grčkim kurzivnim pismom iz VIII. i IX. stoljeća. Često se ta teorija nazivala Taylor-Jagićeva jer su njezini zagovaratelji bili engleski paleograf Isaac Taylor i hrvatski slavist Vatroslav Jagić. Neka njihova izvođenja grafema bila su uvjerljiva, dok su neke grafeme objašnjavali ugledanjem na druga pisma. No to se ne može primijeniti na sve glagoljične grafeme pa se može reći da su njihova istraživanja dovela do spoznaje da je

⁴ Damjanović, Stjepan. *Slovo iskona: Staroslavenska i starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002., str. 39.

glagoljica plod rada individualca iz grčkoga kulturnoga ozračja. Većina stručnjaka govori da je to upravo Konstantin Ćiril.

b) egzogeno-endogena

Nakon što su došli do spoznaje da je autor glagoljice individua, filolozi su počeli u glagoljici tražiti elemente sustavnosti. Zagovaratelji ove teze su Thorvi Echkard i Josip Hamm. Njihov je temeljni stav da se *prvotna glagoljica sastojala od dva niza grafema: jedni su se razvili u sustavu (možemo ih zvati endogenima), a drugi su u sustav uneseni izvana (možemo ih zvati egzogenima)*⁵.

c) endogena

Nekoliko je filologa koji su na ovaj način pokušavala objasniti nastanak glagoljice, a među njima se najviše istaknuo finski slavist Georg Černohwostow. Po njegovu mišljenju glagoljica je originalno pismo koje se sastoji iz nekoliko kršćanskih simbola iz kojih su izgrađena sva glagoljična slova. To su tri simbola: križ (simbol otkupljenja, sprava na kojoj je mučen i preminuo Isus Krist), krug (simbol vječnosti, savršenstva) i trokut (Trojstvo).

3. 1. 2. Ćirilica

Za razliku od glagoljice, istraživanja dokazuju da je grčko uncijalno pismo temelj na kojem je izgrađena ćirilica. To je svečano pismo s velikim uspravnim slovima koja nisu međusobno povezana. Paleoslavist E. Georgiev utvrdio je da ćirilica nije rezultat nadahnuća pojedinca nego povijesnoga procesa u kojemu su mnogi sudjelovali. Kaže da je taj proces započeo nesustavnim bilježenjem slavenske riječi grčkim i latinskim pismom, koje su prilagođavali svome jeziku. Iz grčkoga jezika preuzeto je 26 slova koja nisu mijenjana, a za ostala slova istraživači tvrde da su također nastala po uzoru na druge jezike.

⁵ Damjanović, Stjepan. *Slovo iskona: Staroslavenska i starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002., str. 53.

4. Natpisi na nadgrobnim spomenicima

4.1. Definiranje pojma stećci i vrijeme njihova nastajanja

U svojoj literaturi stećci su definirani kao nadgrobnici spomenici *podizani od XIII. do XVI. stoljeća*.⁶ Termin stećak nije jedini naziv za nadgrobnici spomenik. Tako Dominik Mandić⁷ navodi termine: *mramori* i *staro kamenje*, koje upotrebljavaju Hrvati; *kaurska groblja* i *mašeta*, koje upotrebljavaju Hrvati muslimani; *grčka*, *latinska* i *mađarska groblja*, koja upotrebljavaju pravoslavni Srbi. Od sredine XIV. stoljeća spomenici dobivaju dotjeranije površine pa se osim ploča javljaju oblici sanduka i sarkofaga. *U to vrijeme na površinama stećaka pojavljuju se natpisi i ukrasi*.⁸ Izrada stećaka prestaje invazijom Turaka, točnije krajem XV. stoljeća. Građeni su od vapnenca, iako ima i primjera stećaka građanih od druge vrste kamena jer su se ljudi koristili onim kamenom koji im je bio pri ruci i postavljali su ih kao vidan spomenik pokojniku iznad njegova tijela, koje je naravno zakopano u zemlji. Takvih *kamenih monolitnih spomenika*⁹ ima po cijeloj Hercegovini, u Dalmaciji, osobito od Cetina prema istoku u srednjoj i istočnoj Bosni te Podrinju, nešto manje u Crnoj Gori, bivšoj Mačvi i sjeverozapadnoj Bosni.

Postavljani su po brojnim grobljima, raznim brdskim i planinskim visovima, često usred planinske pustoši. Uglavnom možemo razlikovati tri oblika stećka: ploču, stećak u obliku sarkofaga ili tumbe i stup. Dominik Mandić navodi sličnu podjelu stećaka iz koje saznajemo i nešto više o njihovoj veličini¹⁰: *ploča, gdje je visina (debljina) stećka manja od polovice njegove širine; sanduk, položeni ili uspravni, gdje je visina nešto manja ili veća od širine; kuća, gdje je gornji dio stećka napravljen u obliku krova na dvije vode; stupac, gdje je visina barem dva puta veća od širine i debljine stećka; križ s unakrsnim krakovima*. Fatih Hodžić u svome članku *Nijemi svjedoci propasti*¹¹ navodi da je na 3 162 lokaliteta evidentirano 69 356 primjeraka stećaka. Samo u Bosni i Hercegovini ih je 59 593 ili 86%, što ih zbog brojčanog stanja i lokaliteta povezuje s Crkvom bosanskom i tadašnjom Bosnom. Hodžić također navodi informaciju da je najviše ležećih stećaka, točnije čine preko 95% od ukupnog broja, među

⁶ *Hrvatska enciklopedija* 10 SI – To, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2008., str. 232.

⁷ Mandić, Dominik. *Sabrana djela 5, Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Ziral, Toronto-Zürich-Roma-Chicago,²1982., str. 115.

⁸ *Enciklopedija Jugoslavije* 8 Srbija – Ž, Izdanje i naklada Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, Zagreb, 1955., str. 140.

⁹ Mandić, Dominik. *Sabrana djela 5, Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Ziral, Toronto-Zürich-Roma-Chicago,²1982., str. 115.

¹⁰ Mandić, Dominik. *Sabrana djela 5, Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Ziral, Toronto-Zürich-Roma-Chicago,²1982., str. 116.

¹¹ Preuzeto s internet stranice: <http://hr.atlantida.spletnestrani.com>

kojima je daleko najviše sanduka (61%), teških i do 30 tona. Šefik Bešlagić¹² daje nešto opširniju podjelu stećaka na vrste u koju su uključena i postolja na kojima se nalaze stećci: ploča, sanduk, sanduk s postoljem, sljemenjak, sljemenjak s postoljem, stub i krstač. Kako do sada nije bilo susreta s terminima sljemenjak i krstač, trebalo bi ih malo detaljnije opisati. Najjednostavniji opis stećka koji je u obliku sljemenjaka glasi stećak koji je izgrađen u obliku kuće, tj. na vrhu mu se nalazi imitacija krova, a najjednostavniji opis krstača implicira nam već i sam njegov naziv, a to je stećak koji je isklesan u obliku križa. Postoje brojne varijacije i jednih i drugih stećaka, no prepoznatljivi su po svom osnovnom izgledu, a to je jednostavno rečeno, kuća i križ.

Kao što je već navedeno, stećci su građeni od domaćega kamena, koji je kopan u neposrednoj blizini mjesta na kojem treba postaviti taj stećak. No ponekad je bilo potrebno i iskopani kamen voziti i nekoliko kilometara do cilja.

4. 2. Teorije o nastanku stećaka

Postojale su brojne teorije o povijesti stećaka i o motivima koji se nalaze na njima, ali najnovija i najtočnija teorija je da je *podizanje stećaka umjetnost hrvatskoga podrijetla*¹³. Povjesničari tvrde da su stećci karakteristični samo za Hrvatsku i za one predjele koji su pripadali Hrvatskoj ili bili pod njezinim neposrednim utjecajem. Ta teorija vezana je uz Bijele i Crvene Hrvate. Bijeli Hrvati nakon seobe nastanili su područje između Cetine i Zrmanje. Njihovo pokrštavanje prethodilo je pokrštavanju Crvenih Hrvata, koji su se smjestili južno od Neretve i u Bosni. Bijeli su Hrvati napuštanjem stare vjere napustili i njezine običaje pa tako i način pokapanja preminulih. Preuzeli su običaje Rimske crkve i tako svoje mrtve počeli sahranjivati u *blagoslovljenim grobištima i rimskim sarkofazima*¹⁴. Novi je običaj zaokupio pozornost Crvenih Hrvata koji su počeli oponašati Bijele. No nisu taj običaj preuzeli u potpunosti jer oni još nisu bili pokršteni. Oni su, po uzoru na Bijele Hrvate, nad svojim pokopanima dizali stećke u obliku sarkofaga, ali su ih po poganskome običaju sahranjivali po poljima i proplancima, a ne u blagoslovljenim grobištima kao Bijeli Hrvati.

¹² Bešlagić, Šefik. *Stećci. Kataloško – topografski pregled*, Veselin Maleša, Sarajevo, 1971., str. 35.

¹³ Šanjek, Franjo. *Bosansko – humski krstjani i Katarsko – dualistički pokret u srednjem vijeku*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975., str. 186.

¹⁴ Šanjek, Franjo. *Bosansko – humski krstjani i Katarsko – dualistički pokret u srednjem vijeku*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975., str. 187.

Dominik Mandić¹⁵ spominje i englesku arheologinju Marian Wenzel koja je iznijela svoju teoriju o vlaškom tipu bosansko-hercegovačkih stećaka. Mandić to izravno opovrgava i navodi objašnjenja. On govori da su Vlasi živjeli polunomadski te da ih je bilo najviše 2% od ukupnoga stanovništva, što znači da nisu mogli izvršiti tako značajan kulturni utjecaj. Motivi koji su prikazani na stećcima sastavni su dio života srednjovjekovnih Hrvata, a ne Vlaha koji se nisu bavili takvim poslovima niti živjeli takvim životom. Osim toga, na stećcima su prikazivani ljudi koji su obučeni u staro hrvatsko narodno odijelo, a ne vlaško.

No to nije jedina teorija o postanku stećaka. Engleski putopisac i arheolog A. Evans srednjovjekovne je stećke pripisao bosanskim manihejcima ili patarenima¹⁶. Takvo mišljenje slijedili su i drugi istražitelji, uključujući i dr. Truhelku. Te teorije su pobijene i većina je prihvatila već spomenutu teoriju o Bijelim i Crvenim Hrvatima.

4. 3. Otkriće srednjovjekovnih stećaka i zainteresiranost za njih

Za otkrivanje stećaka zaslužan je Slovenac Benedikt Kuripešić. Na proputovanju kroz Hrvatsku pisao je putopis i u njemu zapisao da je u Lađevini vidio stećke. Taj putopis prvi je zapis koji govori o stećcima, a potječe iz prve polovice XVI. stoljeća. Sljedeći zapis o stećcima uslijedio je tek nakon dva stoljeća, a njegov je autor talijanski prirodoslovac Alberto Fortis. Njegova tema bili su stećci oko Makarske i Sinja. Osim tih navedenih, mnogi su strani stručnjaci pisali o stećcima s manje i više točnim teorijama o njihovoj povijesti i postanku. Stećke je bogumilima prvi pripisao mađarski povjesničar Ivan Asboth.

Osim stranih stručnjaka o stećcima su pisali i domaći. Najstariji zapis domaćega pisca o stećcima potječe iz druge polovice XVIII. stoljeća. Među njima se najprije javljaju Andrija Kačić Miošić te Ivan Katalinić.¹⁷

Kao što se može vidjeti iz navedenoga, stećci su prvo privukli pažnju stranih pisaca. Ta tvrdnja je istinita, ali treba imati na umu da njihova zainteresiranost za stećke nije potrajala. Stećci su njihovu pažnju plijenili svojom veličinom i neobičnošću, ali nikada dovoljno da bi ih

¹⁵ Mandić, Dominik. *Sabrana djela 5, Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Ziral, Toronto-Zürich-Roma-Chicago,²1982., str. 125.

¹⁶ Mandić, Dominik. *Sabrana djela 5, Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Ziral, Toronto-Zürich-Roma-Chicago,²1982., str. 116.

¹⁷ Bešlagić, Šefik. *Stećci. Kataloško – topografski pregled*, Veselin Maleša, Sarajevo, 1971., str. 12.

detaljnije proučavali. Rijetki su primjeri u kojima su stećci zainteresirali stranca da ih detaljnije prouči. Stranci su, kao što je već navedeno, bilježili u svoje putopise i radove da su vidjeli stećke te opisivali reljefe i natpise na njima, ali su to radili s malim postotkom točnosti. Česte su pogriješke u prepisivanju i tumačenju natpisa, crteža i motiva. Najčešće i najveće pogriješke bile su u datiranju nastanka stećaka. Iz svega ovoga može se zaključiti da su strani pisci zaslužni za otkrivanje stećaka kao kulturnoga dobra, ali su domaći znanstvenici zaslužni za njihovo ispravno tumačenje.

Prošlo je mnogo vremena od otkrića stećaka pa do njihova detaljnijega proučavanja koje je započelo 90-ih godina XX. stoljeća. *Kao pionir i najvredniji naučni saradnik u tome pogledu ističe se dr. Ćiro Truhelka, prvi kustos Zemaljskoga muzeja, koga su stećci najviše interesovali sa epigrafskoga stanovišta.*¹⁸ Nakon toga razdoblja u prva dva desetljeća XX. stoljeća nastupa stagnacija u proučavanju stećaka. Tu stagnaciju Šefik Bešlagić¹⁹ tumači kao iščezavanje jedne generacije naučnih radnika i političkim događajima koji su rezultirali aneksijom Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske i Prvim svjetskim ratom.

Od godine 1950. zanimanje za stećke raste. U Sarajevu je te iste godine održana konferencija predstavnika *Ministarstva za nauku i kulturu NR Bosne i Hercegovine, Saveznoga instituta za zaštitu spomenika, Zemaljskoga muzeja iz Sarajeva, Zemaljskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Sarajeva* i pojedinih stručnjaka bliskih problematici stećaka na kojoj je donesen plan akcije. Trebalo je prikupiti opće podatke o stećcima putem ankete, provjeriti ih i dopuniti, sistematski ih obraditi i naposljetku sve to objaviti. Nakon dvije godine održana je još jedna konferencija na kojoj je ustanovljeno da osim Bosne i Hercegovine druge zemlje nisu istim intenzitetom zainteresirane za proučavanje stećaka. Za mnoge vrijedne podatke o stećcima zaslužni su osnovnoškolski nastavnici i njihovi učenici koji su velikim dijelom sudjelovali u popisivanju i otkrivanju stećaka. Nakon tog velikog istraživanja izdana je monografija na kojoj su radili znanstvenici iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Srbije i Hrvatske. Osim iz monografija, saznanja o stećcima davana su i u časopisu *Naša starina* u kojemu su izlazili članci o njima. Na kraju svoga uvodnoga poglavlja o stećcima Bešlagić kaže da se općenito može reći da je većina aktivnosti bila više osobna inicijativa pojedinaca koji su se stećcima bavili usputno uz svoje druge, primarne poslove, a da nije bilo organizirane i sistematske akcije.

¹⁸ Bešlagić, Šefik. *Stećci. Kataloško – topografski pregled*, Veselin Maleša, Sarajevo, 1971., str. 13.

¹⁹ Bešlagić, Šefik. *Stećci. Kataloško – topografski pregled*, Veselin Maleša, Sarajevo, 1971., str. 14.

4. 4. Rasprostranjenost stećaka u Hrvatskoj

U radu su prethodno spomenute države u kojima se nalaze stećci, a u nastavku slijedi malo detaljnije izvješće o prostorima na kojima se nalaze. *Srednjovjekovnih stećaka ima mnogo. Koji put se na jednom mjestu nađe samo jedan ili dva stećka, ali većinom oni leže u skupinama, manjim ili većim, gdje god do 200 i više njih zajedno.*²⁰

U Hrvatskoj se nalaze u sjevernoj Dalmaciji, točnije u okolici Knina, Drniša, oko gornjeg i srednjeg toka Cetine (Bisko, Cista) te u srednjodalmatinskom i dubrovačkom području. Nekoliko stećaka ima i u dvama gradovima Like, Otočcu i Gospiću. Prisutnost stećaka nije zaobišla ni Slavoniju. Evidentirani su u Daruvaru, Pakracu i Požegi. Anđelka Horvat u svom članku *O stećcima na području Hrvatske*²¹ navodi da je do danas²² poznato tridesetak skupina stećaka na području Dalmacije. Najveća je nekropola oko crkve sv. Spasa kod vrela Cetine gdje ima oko 900 grobova. Horvat u svom članku spominje i druga područja u Hrvatskoj na kojima su prisutni stećci. V. Hebrang potvrdio je otkriće Franza Frasa da je na području Karlovca prisutna nekropola stećaka. Kroz daljnja istraživanja na području općine Karlovac otkriveno je šest lokacija na kojima su prisutni stećci.

O stećcima je pisao i Ivan Kukuljević davne 1851. godine u svojim *Pitanjima*. Pitanja je bilo 24, a stećci su se našli već u prvome. Potaknut Kukuljevićevim pitanjima Antun Bogetić piše *Odgovore* u kojima navodi da stećaka ima i u blizini crkve u Dragotinu, u okolici grada Đakova.

U pobrojčavanju stećaka u Hrvatskoj najhrabriji je Bešlagić koji navodi²³ da je u Hrvatskoj na 188 lokaliteta smješteno njih 3 253. On nije stao samo na tome nego je evidentirao broj stećaka i podijelio ih po vrstama. Tako saznajemo da ima 1 511 ploča, 1 583 sanduka, 147 sljemenjaka, 3 stuba i 9 krstača.

²⁰ Mandić, Dominik. *Sabrana djela 5, Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Ziral, Toronto-Zürich-Roma-Chicago,²1982., str. 115.

²¹ Horvat, Anđelka. *O stećcima na području Hrvatske*, Historijski zbornik, Školska knjiga, Zagreb, 1951., str. 157.

²² Treba imati na umu da je njezin članak izašao 1951. godine.

²³ Bešlagić, Šefik. *Stećci. Kataloško – topografski pregled*, Veselin Maleša, Sarajevo, 1971., str. 42.

4. 5. Ukrašavanje stećaka

Neki su stećci jednostavni i mali, a drugi pak veliki i bogato ukrašeni. Ukrase koji su prisutni može se podijeliti na one koji sadrže vjerske motive i one koji sadrže motive iz svakodnevnoga života. Od vjerskih motiva najprisutniji je križ isklesan u raznim oblicima. Česti su simboli uskrsnuća i vječnoga života, realizirani u obliku palme, vinove loze, drveta života,

Slika 1. Prizor lova na stećku iz Ciste Velike

sunca i mjeseca. Neki su stećci ukrašeni primitivnim dekorativnim motivima. Česti su motivi plastično ili plošno reliefne sukane uzice, kojima se zarubljuju bridovi ili pojedina polja stećaka, a jednostavne zavojite ili uglaste vijuge, okićene trolistima, zarubljuju kao okvir gornju plohu grobnih ploča ili gornji rub stećaka.²⁴ Čest motiv na stećcima je S-spirala koja uokviruje ostali sadržaj na stećku. Uz S-spiralu čest je motiv rozeta sačinjena od šest do osam latica. Od svjetovnih motiva najčešći su oni koji prikazuju lov na divlje životinje, ples u kolu, viteške turnirske igre itd. Dominik Mandić²⁵ navodi da je to prikazivanje svjetovnih motiva na stećcima moralo nastati još dok su Hrvati bili pogani, a nastavili su tako ukrašavati svoje nadgrobne spomenike i nakon pokršćavanja. Navodno su Hrvati narodne ukrase i šare prenijeli na stećke sa svojih drvenih rezbarija i ručnih vezova koje su donijeli sa sjevera na svome odijelu, oruđu ili oružju. Kršćanske motive prenijeli su na svoje stećke tako što su oponašali motive što se nalaze na mjesnim kasnorimskim vjerskim građevinama i spomenicima. Najvažniji i najčešći dekorativni motivi su heraldički. Najobičniji heraldički motiv je četvrtasti štit s isječkom na gornjem desnom uglu. To je primjer tipičnoga oblika hrvatskoga srednjovjekovnoga štita. Takav primjer stećka opisan je u djelu *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine*

²⁴ Draganović, Krunoslav i dr., *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, Hrvatsko kulturno društvo napredak, Sarajevo, ³1998., str. 631.

²⁵ Mandić, Dominik. *Sabrana djela 5, Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Ziral, Toronto-Zürich-Roma-Chicago, ²1982., str. 123.

1463.²⁶ Navedeno je da je srcoliki oblik štita, koji je bio karakterističan u srednjem vijeku za srednju i zapadnu Europu, na stećcima rijedak, ali je pronađen jedan primjerak na stećku u Tihaniji, područje općine Ljubuški. *Iza štita nalazi se u sredini vertikalno položen mač duge ravne dvosjekle oštrice sa širokom nakrstnicom u dnu balčaka.*²⁷

Podizanje nadgrobnoga spomenika i klesanje natpisa na njega se plaćalo. Koliko su ljudi u to vrijeme plaćali sprovode saznaje se iz pomirbenog ugovora dvojice Vlaha koji je registriran u splitskom notarijatu²⁸. U njemu piše da je pokop jednoga Vlaha iznosio 40 libara, no mjesto i izgled toga groba nisu poznati. Troškovi ukopa su inače u to vrijeme u Splitu iznosili od četiri do osam libara, što znači da se za spomenutih 40 libara mogla dobiti i obiteljska grobnica. Cijena je stećka najvjerojatnije ovisila o nizu čimbenika: udaljenosti nekropole od kamenoloma, veličini spomenika, iskustvu majstora koji su spomenik ukrasili i ispisali. Oni reprezentativniji stećci pripadali su utjecajnijim i imućnijim obiteljima, dok su oni manji i jednostavniji bili dostupniji običnim ljudima.

4. 6. Natpisi

Nema sumnje da su natpisi na stećcima višestruko vrijedan materijal. Većina je istraživača smatrala da je malen broj natpisa na stećcima, *dok su neki u novije vrijeme spominjali 150 kao ukupan broj*²⁹. Uspoređujući broj natpisa s brojem ukrasa na stećcima njihov je broj malen, ali treba imati na umu da nisu svi stećci evidentirani pa tako ni svi natpisi na njima. Uzrok tomu vjerojatno su nepristupačna područja na kojima se nalaze, a također postoji mogućnost da su mnogi prekriveni zemljom. *Tako je Marko Vego pronašao i objavio oko 50 do sada nepoznatih natpisa. Radeći na evidenciji i obradi stećaka, Šefik Bešliagić je također pronašao oko 50 do sada nepoznatih natpisa.*³⁰ Znanstvenike su najprije počeli zanimati natpisi na stećcima koji su pisani ćirilicom, poznatijom pod nazivom bosančica. Rekonstrukciju natpisa otežava i činjenica da su stećke često klesali i nepismeni. Tako da je česta pojava nepotpunih riječi i krivo isklesanih

²⁶ Draganović, Krunoslav i dr., *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, Hrvatsko kulturno društvo napredak, Sarajevo, ³1998., str. 632..

²⁷ Draganović, Krunoslav i dr., *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, Hrvatsko kulturno društvo napredak, Sarajevo, ³1998., str. 632.

²⁸ Pugarć-Kužić, Branka. *Dosadašnja istraživanja o stećcima, Historiografija*, vol. 28, Zavod za hrvatsku povijest filozofskoga fakulteta sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1995., str. 242.

²⁹ Draganović, Krunoslav i dr., *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, Hrvatsko kulturno društvo napredak, Sarajevo, ³1998., str. 23.

³⁰ Bešliagić, Šefik. *Stećci. Kataloško – topografski pregled*, Veselin Maleša, Sarajevo, 1971., str. 23.

slova. Događalo se i to da je klesar predložak za natpis kopirao naopako tako da slova teku obratnim redosljedom, s desna na lijevo. Također ima i primjera gdje slova idu s dna stećka prema vrhu. *Uzorak za natpis načinio je obično koji pismen čovjek i to dijak ili pisar kojeg obližnjeg vlastelina, koji bi naravski na natpisu zapisao svoje ime i zvanje.*³¹ Upravo ti natpisi pružaju mogućnost proučavanja narodnoga jezika i njegov razvoj u određenom vremenskom razdoblju. Oni svojim sadržajem otkrivaju ličnosti i njihove ljudske osobine, a često sadržavaju i povijesne podatke.

Natpise na stećcima većinom su klesali oni koji su za to bili obučeni. Najistaknutiji je bio *dijak Semorad* koji je radio u okolici Stoca. To se može zaključiti po tome što se upravo njegovo ime nalazi na brojnim stećcima toga područja.

Slika 2. Natpis na kojemu se spominje *dijak Semorad*

Većina tih spomenika pisana je ikavštinom, što je još jedna potvrda teorije da je narod koji je dizao stećke pripadao hrvatskoj jezičnoj grupi. U istočnim i južnim krajevima ima tragova ijekavštine koji daju dojam da pisci nisu odrasli u tom narječju nego su ga preuzeli. Zanimljiva je pojava staroga duala u natpisima. On je prisutan na stećku braće Cijepa i Raška Vlahovića u Radmilović-Dubravi: *ase ležite dva Vlahova sina*³². Svaki natpis započinje riječima *se leži* ili *a se leži*. Nakon toga se navodi ime i zvanje pokopane osobe. Sastavni dio natpisa je i pohvala pokojniku koja može biti različite duljine i odavati različite informacije o pokojniku.

Najviše se stećaka nalazi u Bosni i Hercegovini pa se samim time najviše i natpisa na stećcima nalazi upravo tamo. Na tome području evidentirano je oko 330 natpisa, na teritoriju Hrvatske 13, u Srbiji 15 i u Crnoj Gori 12.

³¹ Draganović, Krunoslav i dr., *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, Hrvatsko kulturno društvo napredak, Sarajevo, ³1998., str. 637.

³² Draganović, Krunoslav i dr., *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, Hrvatsko kulturno društvo napredak, Sarajevo, ³1998., str. 638.

Najviše natpisa u Bosni i Hercegovini nalazi se na hercegovačkome području i to dva puta više nego u čitavoj Bosni. Najviše se ističu općine Trebinje, Bileće, Gacko i Stolac. Od pojedinih nekropola najviše natpisa imaju Boljuni kod Stoca (7%). Na teritoriju Hrvatske najznačajnije je područje oko Dubrovnika na kojemu je evidentirano sedam natpisa, a ostatak se nalazi u Makarskome primorju i njegovu zaleđu. No treba istaknuti da je većina tih natpisa stradala i danas nisu čitljivi.

Branko Fučić³³ navodi da epigrafski natpisi imaju jednu prednost pred rukopisnima; oni su prvorazredna vrela za kulturnu povijest jer su kamen i zid postojani i nepomični, a ostaju obično tamo gdje su i nastali na mjestu klesanja i urezivanja. Upravo se iz njih zrcali društvo, ljudi i običaji na pojedinome području i u nekome vremenu. Otkrivaju imena, prezimena, strukturu vlasti, ambicije, pothvate itd. Ranije se smatralo da su epigrafski spomenici pisani narodnim jezikom, a da su staroslavenske jezične osobine prisutne samo u invokacijama i nekim završnim klauzulama isprava. No novija istraživanja pokazuju da su natpisi pisani jezičnim izrazom u kojemu se isprepliću narodni elementi sa staroslavenskim, ovisno sadržajnim i stilskim zahtjevima.

Upravo natpisi na stećcima otkrivaju da je u feudalnome društvu toga vremena već došlo do imovinskoga raslojavanja:

*... na svojoj zemli, na plemenitoj...,
... i ostavi sebi mjesto pored svoga gospodara ...³⁴.*

Također sadržaj natpisa otkriva i vremensko razdoblje u kojemu je pokojnik preminuo ili vrijeme kada je stećak podignut:

*... u dni gospodina krala ugarskoga ...,
... v dni kneza velijega mihojla vmri župan ... trebinjski ...³⁵.*

³³ Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 59.

³⁴ Pugarć-Kužić, Branka. *Dosadašnja istraživanja o stećcima*, *Historiografija*, vol. 28, Zavod za hrvatsku povijest filozofskoga fakulteta sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1995., str 248.

³⁵ Pugarć-Kužić, Branka. *Dosadašnja istraživanja o stećcima*, *Historiografija*, vol. 28, Zavod za hrvatsku povijest filozofskoga fakulteta sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1995., str 249.

Da ljudi toga vremena nisu htjeli napustiti ovaj svijet bez da budu zapamćeni, potvrđuje i činjenica da je na skoro svim natpisima navedeno ime pokojnika:

... da se zna ...,

... o, da se zna grob ...,

... da je znati svakomu čoviku ...,

... u toj vrime najbolji u dubravah bih ...³⁶.

³⁶ Pugarć-Kužić, Branka. *Dosadašnja istraživanja o stećcima, Historiografija*, vol. 28, Zavod za hrvatsku povijest filozofskoga fakulteta sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1995., str 249.

5. Obilježja pojedinih natpisa

5.1. Stećci iz Brotnja

Brotnjo je naziv za današnju općinu Čitluk u Bosni i Hercegovini. Također se osim naziva Brotnjo koristio i naziv Broćno. Na tome je području prema najnovijim istraživanjima evidentirano 46 nekropola na kojima se nalazi otprilike 720 stećaka. Njih samo 82 je ukrašeno, a još ih manje sadržava natpise. Potrebno je istaknuti da to nije prava slika stećaka onoga vremena jer je popriličan broj stećaka propao u zemlju ili je kamen iskorišten kao građevni materijal. Prisutnost stećaka potvrđuje da je to područje naseljeno već od srednjega vijeka, ako ne i ranije. U tome području prisutne su sve vrste stećaka³⁷.

Tabela 1. Popis mjesta u kojima su evidentirane određene vrste stećaka u općini Brotnjo

VRSTE STEĆAKA	PLOČE	SANDUCI	SLJEMENJAK	VISOKI SANDUCI	KRIŽEVI
MJESTA NA PODRUČJU BROTNJA U KOJIMA SE STEĆCI NALAZE	Buhovo, Čerina, Čitluk, Dobro Selo, Dragićina, Gradnići, Hamzići, Krehin Grac, Miletina, Mali i Veliki Ograđenik, Služanj, Šurmanci, Vionica, Žitomislíc	Buhovo, Čerina, Čitluk, Dragićina, Hamzići, Krehn Grac, Ograđenik, Služanj, Šurmanci, Vionica, Žitomislíc	Čerina, Čitluk, Dobro Selo, Dragićina, Krehin Grac, Služanj, Tepčići, Vionica, Ograđenik	Čerina, Krehin Grac, Laoševići, Veliki Ograđenik, Žitomislíc	Blatnica, Čitluk, Veliki i Mali Ograđenik. Slipčići, Vionica

³⁷ Takvu podjelu stećaka napravio je Šafik Bešlagić, a u ovome radu ona je opisana unutar poglavlja *Definiranje pojma stećci i vrijeme njihova nastajanja*.

Znak križa nalazi se na velikome broju stećaka pa ga se može navesti kao najprisutniji motiv na stećcima toga područja. Tim znakom (†) započinju i svi pisani dokumenti kraljevskih i plemićkih kancelarija tijekom cijeloga srednjega vijeka. *Takvu stilsku značajku imaju pretežno svi natpisi na lapidarnim nadgrobnim spomenicima, što se najočitije daje registrirati u hrvatskim primorskim gradovima, odakle su uz snažne ekonomske veze isijavali i jasni kulturni utjecaji. (...) Svojom tradiranošću, podudarnošću s upotrebom u drugim suvremenim oblicima tekstova i neupitnom kršćanskom osnovom, ti oblici invocacije smještaju natpise na stećcima u duhovni i kulturološki kontekst europskog srednjovjekovlja u najdoslovnijem smislu, u kršćanski kontekst u kome se kultura stećaka jedino i mogla pojaviti.*³⁸ Kada se promatraju motivi na stećcima također se može zamijetiti prevladavanje motiva polumjeseca, sunca, zvijezda, vitice s trolistom, štita s mačem, ruke s mačem, lova na jelene te narodnoga kola.

Natpisi na stećcima u Brotnju pisani su hrvatskim jezikom i jednim od triju hrvatskih pisama, hrvatskom ćirilicom. Od ukupnoga broja stećaka, njih 720, evidentirano je deset natpisa pisanih hrvatskom ćirilicom. U natpisima se ogledaju kulturni i politički utjecaji, socijalni status pojedinih velikaša kao i politička uloga kneževa toga područja. Od neprocjenjive su vrijednosti za proučavanje jezika i pisma toga područja jer su ih pisali domaći ljudi. Očuvani epigrafski spomenici iz srednjovjekovnoga Brotnja, kao i susjednoga Blata, svjedoče da je i ovdje u uporabi bila hrvatska ćirilica kao jedino pismo, koje se od XI. stoljeća, nakon uzmaca glagoljice, rabilo u cijeloj Humskoj zemlji.³⁹

Za početne se dijelove natpisa može reći da su pisani po shemi jer kao i većina stećaka započinju znakom križa i već spomenutom rečenicom *a se leži...*, dok je najučestalija završna forma, *sanctio* tj. prokletstvo za oskrvnitelja, u Brotnju prisutna samo na jednome natpisu:

† *a sei leži radovan rakoivić*
prokletь tko će tuđin
*leč veće negovo pleme.*⁴⁰

Prilikom analiziranja fonoloških osobitosti može se primijetiti, kao i na navedenome natpisu, da se znak za poluglas očuvao samo na kraju riječi: *prokletь, ivanišь, s(i)нь, knezь*... Prisutan je i staroslavenski *jat* (ê) koji je ovdje potvrđen s ikavskom zamjenom: *virno*,

³⁸ Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 83.

³⁹ Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 87.

⁴⁰ Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 87.

čoviku, usiče... Na karakteristike starijeg jezičnog sustava upućuje i primjer suglasničke skupine *čr* u primjeru *učr̃to*. Valja napomenuti da se ta stara suglasnička skupina dosljedno očuvala u svim hrvatskoglagoljskim rukopisima XIV. i XV. stoljeća. Evidentirana je i prisutnost suglasničke skupine *čt*: *počteno*. Može se zamijetiti da niti u jednome natpisu nema nazalnih samoglasnika koji su bili prisutni u staroslavenskome jeziku.

Već je ranije u radu bilo govora o tome da nisu svi klesari bili pismeni i da je znalo doći do nekih pogriješaka prilikom pisanja teksta na kamenu. Slična se stvar dogodila i natpisu koje je prethodno ispravno napisan u ovome radu, dok na stečku piše *prokletъ koće i večene govo*.

Na natpisima se najčešće može primijetiti uporaba glagolskih vremena aorista i imperfekta (*stekohъ, služaše*). Potrebno je istaknuti da se kod glagola ne vidi utjecaj staroslavenskoga jezika, nego su pisani na narodnome jeziku. Starina je najuočljivija kod imenica. To se može zamijetiti i kod imenice *kami* koja je u staroslavenskome jeziku pripadala n-deklinaciji, a oblik *kami* imala je samo u nominativu dok se u natpisima iz XIV. i XV. stoljeća koristi za akuzativ. *U to vrijeme je kami možda bio i govorni oblik, ali to je svakako hiperkorekcija prema primarnom akuzativnom obliku kamen. Pisar/klesar držao je oblik kami svakako književnim i otmjenijim od narodnoga, ali nije znao za razliku nominativnoga i akuzativnoga oblika u crkvenoslavenskoj gramatici.*⁴¹

Utjecaj staroslavenskoga jezika vidljiv je i na sintaktičkoj razini u sintagmi u *dni voevode Sandalъ*, što Marinka Šimić⁴² objašnjava kao neku vrstu okamenjene prijedložne padežne veze koja je prerasla u jednu ustaljenu formulu kojom se datira smrt ili određeno životno razdoblje.

⁴¹ Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 110.

⁴² Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 112.

5. 2. Stećci u Boljunima kod Stoca

U selu Boljuni, u Donjoj Hercegovini, sačuvano je 269 stećaka i to je jedna od najbogatijih i najpoznatijih nekropola u tome kraju. Smještena je u jugozapadnome dijelu općine Stolac, a danas je to dio sela Bjelojevići. Najprisutniji oblik stećka je sanduk (176), potom ploča (76), sljemenjak (12) i tri križa. Od ukupno 269, njih 92 su ukrašena, a 19 ih sadrži natpis. Upravo je zbog toga ta nekropola po broju natpisa na prvome mjestu u Bosni i Hercegovini.

Da su postojali obrasci za pisanje natpisa potvrđuje i ova nekropola. Natpisi započinju znakom križa i *a se leži*. Ni tu nije prisutno prokletstvo za oskrvnitelja, nego formacije:

...i db e (zemlja) laka bl(a)ga...⁴³.

Natpisi s te nekropole su kratki i lapidarni. Većina njih sadrži samo osnovne biografske podatke (ime i prezime pokojnika, ime i prezime onoga tko podiže spomenik i ime onoga tko je izradio natpis):

*† a se leži radica
a brat siče dragiša pa brat
a se piše di(ê)k' semorad
usiče kovač milić⁴⁴.*

Duži natpisi znaju još samo uz te osnovne podatke sadržavati pridjeve koji opisuju pokojnika:

† a se leži dobra vladikovka erina vukocamić⁴⁵.

U Boljunima su svi natpisi pisani hrvatskim narodnim jezikom s pojedinim obilježjima staroslavenskoga književnoga jezika i hrvatskom ćirilicom. Nastali su sredinom XV. i početkom XVI. stoljeća.

⁴³ Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 124.

⁴⁴ Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 124.

⁴⁵ Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 124.

Znakovi za poluglasove *yor* i *jer* u natpisima se ne pojavljuju redovito te se ne može pouzdano utvrditi pokrivaju li ti znakovi određenu fonemsku vrijednost ili samo pripadaju tradiciji⁴⁶. U toj je nekropoli prisutan poluglas koji se bilježi samo jednim grafemom ѣ, a on je prisutan ne samo na kraju riječi, nego i u sredini (*p(o)povľna*). No u nekim se riječima ne nalazi: *kovač, semorad, čoek*. Na jednome se natpisu nalazi znak za *poluglas* na mjestu etimološkoga *a*: *db* umjesto *da*. Takve zamjene izvornog *a* *poluglasom* potvrđene su u bosanskohercegovačkim natpisima već od XIII. stoljeća. Potrebno je spomenuti i pisanje *jata* na boljunskim natpisima jer postoje odstupanja. U učestalijim se riječima *jat* (*ê*) piše (*lêto, vêrno*), u oblicima glagola biti (*bêh, bêše*) i u osobnim imenima (*Radomêr*). U mlađim se natpisima nalazi u vrijednosti sekvence *ja* (*ostoê, diêk*) i ta je *grafijska osobina obilježje bosanske redakcije i odraz njezine veze s glagoljicom*⁴⁷. Također su potvrđeni natpisi s ikavskom zamjenom *jata* (*siče, usiče*). Potrebno je spomenuti da je tim natpisima očuvan znak za vokal *y* (*syn*) koji se u povijesti staroslavenskoga jezika stopio s fonemom *i*. Zbog toga se može zaključiti da je pisanje toga vokala pisarska tradicija jer se taj glas u to vrijeme više nije pisao.

Natpisi su pisani većinom u aoristu i imperfektu. Kao u stećcima iz Brotnja, i u ovoj nekropoli prevladava uporaba aorista (*a se leže, a sêče, se pisa, usiče*). Zanimljiva je uporaba glagola *molu* koji se nalazi u prezentu:

... *se bože pomilui me milosti tvoe*⁴⁸

jer je u tom primjeru fonem *u* napisan iza *l* umjesto *ju*, a takav je način pisanja *potvrđen u najstarijem razdoblju hrvatskog crkvenoslavenskog jezika, odnosno u fragmentima*⁴⁹. Potrebno je istaknuti i uporabu arhaičnoga oblika iz staroslavenskoga jezika, uporabu imperativa za treću osobu jednine kao ostatak optativa:

... *bože ti ga pomozi*⁵⁰.

Obilježje staroslavenskoga jezika je i uporaba pokaznih zamjenica *sъ, si, se*, koje su također zabilježene na natpisima u Boljunima. Te se zamjenice najčešće pojavljuju u ustaljenim

⁴⁶ Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 131.

⁴⁷ Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 132.

⁴⁸ Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 136.

⁴⁹ Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 136.

⁵⁰ Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 136.

sintagmama (*s/sa/si bilig, si kami*), ali i u nezavisnoj uporabi (*se crki, sei knige*). Kao i u natpisima iz nekropole u Brotnju, i u ovoj je nekropoli prisutan oblik *kami* (*a se sêče grubačb kami na vukšu*⁵¹) koji se nalazi u akuzativu koji je izjednačen s nominativom.

Prilikom analiziranja leksika na natpisima može se zamijetiti da prevladavaju narodni izrazi, a leksičkih staroslavenizama na natpisima nema mnogo. Među svim terminima koji se pojavljuju u toj nekropoli najzanimljivijim se može nazvati *vladikovka*:

*a se leži vladikovka erina vukocamić*⁵².

U staroslavenskim tekstovima potvrđen je izraz *vladika* u značenju vladara i imenica ženskoga roda *vladyka*, ali ne *vladikovka*. Prema Rječniku Vladimira Mažuranića, *vladika je jedan od najstarijih naziva za starješine kod slavenskih naroda, a imenica može biti i ženskoga roda – u značenju odlična gospođa, domina, naziv za gospođe plemenitih ljudi, vlastele i građana, potvrđena na južnom Primorju*.⁵³ Naziv *vladikovka* nije potvrđen ni u Akademijinu rječniku.

Natpisi na nadgrobnim spomenicima su kratki, a time i rečenice pa se na njima ne mogu naći obilježja karakteristična za staroslavenski jezik. No prisutna je jedna bitna odrednica: aorist imperfektnih glagola. Ta se kategorija razvila već u staroslavenskim kanonskim spomenicima. U toj kategoriji se od nesvršenih glagola umjesto imperfekta tvori aorist (*a se sêče, se pisa*). Radnja se kod tih glagola vršila i izvršila, ona traje u prošlosti, ali ne neograničeno kao kod imperfekta, nego ograničeno.⁵⁴

⁵¹ Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 137.

⁵² Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 138.

⁵³ Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 139.

⁵⁴ Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 142.

5. 3. Kočerinska ploča

Kočerinska ploča je nadgrobni spomenik Vignja Miloševića koji je odnesen s Kočerinskoga polja i uzidan u Župni dvor u Kočerinu. Viganj Milošević preminuo je 1404. godine pa se pretpostavlja da je te godine klesan i natpis. Ploča je visoka 137 centimetara, a širina joj je nejednaka: 50 centimetara, 19 centimetara i 53 centimetra. *Ploča ima veliku povijesnu i kulturnu vrijednost, a po sadržaju natpisa i po karakteru izrade slova spada među najznačajnije epigrafske spomenike srednjovjekovne Bosne i Huma pisane hrvatskim jezikom i hrvatskom ćirilicom.*⁵⁵ Ploča se ubraja u najdulje natpise. Sadrži 80 riječi koje su raspoređene u 25 redaka u kojima ima od devet do petnaest slova, samo je posljednji redak kraći i ima šest slova. Sva su slova čitljiva osim u posljednja tri reda gdje su malo istrošena.

Slika 3. Kočerinska ploča

Sadržajno se ploča može podijeliti u šest dijelova:

1. invokacija na početku,
2. obavijest da je to grob Vignja Miloševića,
3. vladari kojima je pokojnik služio,
4. o bijegu kralja Stjepana Ostoje u Ugarsku,
5. o smrti pokojnika,
6. reminiscencija i briga o vječnom miru.

⁵⁵ Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 13.

Tekst Kočerinske ploče:

Transliteracija

† va ime oca i
sina i svet(a)go
d(u)ha aminъ se
leži viganъ
miloševićъ
suži banu s-
tipanu i kralu tv-
(rѣt)ku i kralu dabi-
ši i kralici grubi
i krala ostoju i u t-
o vrime doide i
svadi se ostoja
kralъ s hercegomъ
i z bosn(o)mъ i na ugre
poe ostoê to v-
rime mene vigna
doide konъčina
i legohъ na svo-
mъ plemenitomъ
rodъ kočerinomъ
i molu vasъ ne nast-
urite na me ê s(a)mъ
bilъ koko vi este
vi ćete biti kako
esamъ ê.

Transkripcija

† va ime oca i
sina i svet(a)go
d(u)ha aminъ se
leži viganъ
miloševićъ
služi banu s-
tipanu i kralju tv-
(rѣt)ku u kralju dabi-
ši i kraljici grubi
i kralja ostoju i u t-
o vrime dojde i
svadi se ostoja
kraljъ s hercegomъ
i z bosn(o)mъ i na ugre
poe ostoja to v-
rime mene vignja
dojde konъčina
i legohъ na svo-
mъ plemenitomъ
rodъ kočerinomъ
i molju vasъ ne nast-
urajte na me ja s(a)mъ
bilъ koko vi jeste
vi ćete biti kako
jesamъ ja.

Utjecaj staroslavenskoga jezika uočljiv je na fonološkoj razini. Znak za *poluglas* očuvan je uglavnom na kraju riječi u obliku štapića (*aminь, viganь*). U sredini riječi poluglas je potvrđen u jednom primjeru (*konьčina*). Uočljiva je i činjenica da je na početku u prijedlogu *va* provedena vokalizacija poluglasa, što je jedini primjer za tu promjenu u ovome natpisu jer se u ostalim prijedlozima poluglas ne bilježi (*s hercegomь, z bosn(o)mь*). Ako se analizira refleks *jata* u ovome natpisu, može se zaključiti da je on ikavski (*stipanu, vrime*). Potrebno je i napomenuti da je klesar slog *-ja* (*ostoê, ê*) bilježio *jatom*. Razlog tomu je vjerojatno predviđena veličina prostora za natpis.

Kada se analizira morfološka razina teksta u natpisu, može se zamijetiti ostatak starine u nastavku *-u* za prvu osobu jednine prezenta (*molu*). Taj se oblik dugo očuvao u zapadnoštokavskome govoru (*viđu, velju*). Prisutan je stari pridjevski oblik u genitivu (*svet(a)go*), točnije morfem *-ago* iz staroslavenskoga jezika za muški i srednji rod.

Potrebno je napomenuti da je onaj koji je napisao natpis promijenio redakciju glagola *služiti*. Sve kraljeve navodi u dativu, a posljednjega, Stjepana Ostoju, navodu u akuzativu:

...
služi banu s-
tipanu i kralu tv-
(rьt)ku i kralu dabi-
ši i kralici grubi
i krala ostoju i u t-
o vrime doide i
...⁵⁶.

Potrebno je istaknuti da na starinu teksta ukazuje i leksem *konьčina* koji je potvrđen u najstarijim tekstovima pisanim glagoljicom. Također je, kao i u nekropoli u Boljunima, prisutna zamjenica *se*:

*se leži viganь miloševićь*⁵⁷,

a ujedno se vidi i da je taj natpis započeo shemom kojom započinje većina nadgrobnih natpisa.

⁵⁶ Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 39.

⁵⁷ Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 36.

5. 4. Drežnički natpis

Drežnički je natpis uklesan u stijenu iznad željezničke postaje u Donjoj Drežnici. Napisan je hrvatskim narodnim jezikom sa staroslavenskim obilježjima. Nastao je u XIV. stoljeću, točnije u razdoblju između 1355. i 1357. godine. Sadržajno je taj natpis potvrda posjeda. To je obavijest da je u Drežnici sagrađen dvor velikaša Masnovića, vojvode Masna i njegovih sinova Radoslava i Miroslava, u vrijeme ugarskoga kralja Ludovika i bosanskoga bana Tvrtka. Taj je natpis jedini među svim srednjovjekovnim epigrafskim spomenicima pisanim hrvatskom ćirilicom koji se odnosi na gradnju nekog dvora. Ploča na kojoj se natpis nalazi ima dimenzije 110 x 75 centimetara. Slova su dobro očuvana, osim s lijeve strane gdje su malo oštećena i raspoređena su u trinaest redaka koji sadrže ukupno pedeset riječi.

Marinka Šarić navodi⁵⁸ da *Drežnička* i *Kočerinska ploča*, iako su epigrafski spomenici, imaju elemente diplomatskih isprava, tj. u njihovoj je strukturi vidljiv utjecaj pisanja i prepisivanja kancelarijskih dokumenata. Iz toga se može pretpostaviti da su isti pisari pisali i jedne i druge tekstove.

Natpis se, kao i kočerinski, može podijeliti u dijelove:

1. invokacija (znak križa i verbalna invokacija),
2. dispozicija i naracija (glavni sadržaj),
3. podaci o pisaru,
4. vrijeme pisanja,
5. kletva.

⁵⁸ Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 48.

Tekst Drežničke ploče:

Transliteracija

† va ime o(тb)ca i s(i)na i s(ve)-
tago d(u)ha a se dvorъ voe-
vode m(a)sna i negovi-
ju s(i)nu radosl(a)va i m(i)-
rosl(a)va se pisa rabъ
b(o)ži i s(ve)tago d(i)mit-
rija u dni g(ospo)d(i)na kral-
a ugarъskoga loi-
ša i g(ospodi)na bana bosanъ-
skoga tvrъtka tko
bi to potrъbъ da e
prokletъ o(тb)cemъ i s(i)-
nomъ i s(ve)timъ d(u)hom-
ъ

Transkripcija

† va ime o(тb)ca i s(i)na i s(ve)-
tago d(u)ha a se dvorъ voje-
vode m(a)sna i njegovi-
ju s(i)nu radosl(a)va i m(i)-
rosl(a)va se pisa rabъ
b(o)ži i s(ve)tago d(i)mit-
rija u dni g(ospo)d(i)na kralj-
a ugarъskoga loj-
ša i g(ospodi)na bana bosanъ-
skoga tvrъtka tko
bi to potrъbъ da je
prokletъ o(тb)cemъ i s(i)-
nomъ i s(ve)timъ d(u)hom-
ъ

Kao što se može vidjeti iz samoga natpisa, *poluglas* je prisutan (*dvorъ, prokletъ*). On je ovdje zabilježen grafemom mekog poluglasa (ъ), a u izvornome natpisu u obliku štapića. Većinom je prisutan na kraju riječi (osam puta) i četiri puta u sredini riječi. (*ugarъskoga, bosanъskoga*). U natpisu je urezan genitivni oblik *Msna*, umjesno *Mъsna*, no u to je vrijeme poluglas već izgubio svoju glasovnu vrijednost i Šimić kaže⁵⁹ da se može pretpostaviti da se to ime izgovaralo *Mastan* jer je refleks *jata* u tim područjima bio *a*, a ne *e*. Izravnih potvrda za refleks *jata* nema, ali se može pretpostaviti da je bio ikavski jer to potvrđuju drugi očuvani natpisi.

Gramatički genitivni morfem *-ago* u riječi *s(ve)tago* ukazuje na odlike staroslavenskoga književnoga jezika. U sintagmi *i njegoviju s(i)nu radosl(a)va i m(i)rosl(a)va* također je vidljiva još jedna odlika staroslavenskoga jezika, a to je dvojina.

⁵⁹ Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009., str. 61.

Vidljiva je i već spominjana zamjenica *sb: a se dvorъ voevode m(a)sna*, koja je također obilježje staroslavenskoga jezika. Većinom se na epigrafima pojavljuje na samome početku u sintagmi *a se leži*. Zanimljivo je uočiti složenicu *voevoda* jer su složenice bile sastavni dio staroslavenskoga jezika, a sastojale su se od dvaju ili više punoznačnih riječi sa ili bez spojnoga samoglasnika.

5. 5. Natpis iz okolice Dubrovnika

Ovaj stećak jedan je od rijetkih iz okolice Dubrovnika čiji je natpis bio proučavan. Zabilježeno⁶⁰ je da su mnogi taj natpis prepisivali, no većinom pogrešno jer nisu mogli odgonetnuti slova ili su preskakali pojedine redove. Nalazi se u blizini Dubrovnika, oko dvadeset minuta hoda u selu Kopošićima u kojemu se nalazilo mnogo grobova koji nažalost danas većinom više nisu sačuvani. Taj je stećak nadgrobni spomenik kneza Batića. Ne zna se sa sigurnošću je li taj knez Batić bio bosanski plemić, vlastelin ili možda feudalac koji je u okolici Dubrovnika imao svoj posjed. Također se ne može točno utvrditi u kakvoj su vezi bili pokojnik i spominjani kralj Tvrtko, ali se u popisu velikaša kralja Tvrtka II. spominje knez Batić. Spomenuti je kralj dva puta vladao od 1404. do 1408. i od 1421. do 1443. godine. Taj natpis potječe iz prvoga razdoblja kraljevanja kralja Tvrtka i pisan je hrvatskom ćirilicom.

U sljedećem prilogu nalazi se slika natpisa koja sadržava i transliteraciju. No proučavajući taj natpis, ne slažem se s transliteracijom koja je navedena na slici pa se u nastavku ovoga rada nalazi i moja transliteracija.

⁶⁰ Informacije i slika ovoga stećka preuzete su s Internet stranice:
<https://sites.google.com/site/jozobster/srednjovjekovnihradubrovnik>

Autor internetske stranice⁶¹ s koje je slika natpisa preuzeta donosi sadržaj natpisa na suvremenom hrvatskom jeziku:

U ime Oca i Sina i Svetoga Duha. Amen. Ovdje leži knez Batić na svojoj zemlji na plemenitoj. Milošću Božjom i slavnoga gospodina kralja Tvrtka knez bosanski. Na Visokom se pobolih, na Dubovome mi dan dođe (dan smrti). Ovaj biljeg (znak, spomenik) postavi gospođa Vukava. S mojim dobrom mi vjerno služaše i mrtvu mi posluži.

Taj natpis ne započinje standardnom shemom *a se leži*, kao većina do sada analiziranih natpisa, nego kao *Drežnički natpis*, zazivom Boga. Sadržaj toga natpisa, kao i prethodna dva, zbog duljine možemo podijeliti u nekoliko dijelova:

1. invokacija (znak križa i verbalna invokacija),
2. obavijest o pokojniku (kada je živio, gdje je bio kada je obolio),
3. tko je grob podigao.

Kao i u svim natpisima do sada i tu je prisutan *poluglas* koji je zabilježen grafemom *ь*. Zabilježen je deset puta, i to većinom na kraju riječi (*batićь, pobolihь*), i samo jednom u sredini (*bosanьski*). Grafem *jat* je prisutan dva puta (*gospoê, vêrno*). No valja naglasiti da u prvome primjeru nije riječ o realizaciji jata nego o imenici *gospoja* čiji je završni slog *-ja* klesar upisao kao *jat* vjerojatno zbog prostora na kamenu. Tako da je pravi primjer za realizaciju *jata* samo jedan (*vêrno*). Iako sam natpis ne započinje poznatom shemom *se leži*, ona je prisutna u nastavku prvoga reda *se leži knezь batićь* i u njoj je vidljiva zamjenica *сь* koja je obilježje staroslavenskoga jezika. Ta se zamjenica u natpisu pojavljuje još i u četvrtome retku (*si biligь postavi*). Vidljiva je i prisutnost aorista u primjeru *pobolihь* te neprisutnost nazalnih samoglasnika koji su već zamijenjeni drugim samoglasnicima (stražnji *ǫ* zamijenjen je samoglasnikom *u*, a prednji *ę* samoglasnikom *e* (rjeđe *a*)). Također nema ni *jerija* (*y*), koji je ranije zamijenjen samoglasnikom *i*.

⁶¹ Preuzeto s internet stranice: <https://sites.google.com/site/jozobster/srednjovjekovnigraddubrovnik>

5. 6. Natpis Crljivica

Nekropola stećaka u Cisti Velikoj je poprilično bogata i može se reći da su stećci dobro očuvani s obzirom na ostale nekropole na kojima se motivi na stećcima ne mogu prepoznati. Nažalost nekropola je presječena cestom tako da se stećci nalaze s njezine obje strane. Na tom velikom prostoru nalazi se 87 stećaka od kojih je 16 stećaka sarkofaga, 56 sanduka i 15 ploča.⁶²

Slika 5. Slika stećka na kojemu se nalazi natpis

Na tim stećcima prisutni su i vjerski i svjetovni motivi. Najbrojniji su prizori lova, plesa u kolu, rozete, s-spirala te križevi u svim veličinama. Od velike je važnosti što se na toj nekropoli nalazi i stećak koji sadrži natpis. Stećak je isklesan u obliku sljemenjaka bez postolja, a natpis se nalazi na gornjem dijelu stećka, točnije na njegovom *krovištu*. Vidljivo je da je natpis pisan hrvatskom ćirilicom, ali se zbog velike oštećenosti ne može pročitati. Vidljivi su poneki grafemi (znak za poluglas, te slova: n, s, i, v, o, b, a).

⁶² Preuzeto s internet stranice:

http://www.cistavelika.com/index/index.php?option=com_content&view=article&id=195&Itemid=59&ffab75d1d956be15187455448fb0f16c=dfa074b8f9e3915e4c1d5cdcf48b629c

6. Zaštićenost stećaka

Srednjovjekovni stećci su spomenici kulture i kao takvi zaštićeni su zakonskim propisima. No valja napomenuti da nisu svi objekti i predmeti proglašeni spomenicima kulture. Razlog tomu su ustanove za zaštitu koje su još *mlade i u razvoju*. Potpunu zaštitu stećaka onemogućuje i sam njihov broj koji je velik, a i rasprostranjenost na velikom području. Postoji vjerovanje da su zaštićeni veći, ukrašeniji i pristupačniji stećci, no treba napomenuti da to nije istinito. Postoje nekropole koje još nisu dobile čast biti spomenikom kulture. Bešlagić navodi da titulu spomenika kulture imaju dvije veće nekropole u okolini Stoca (Radimlja i Boljuni) i tri nekropole osrednje veličine u okolini Sarajeva (Hreša, Crnač i Vrelo Bosne). Promatrajući povijest stećaka može se reći da nisu uvijek imali poštivanje ljudi jer su ih zbog neinformiranosti koristili i kao građevni materijal. To nije jedini problem. Neki stećci su zbog restauracije premješteni u muzej i nažalost nikada nisu vraćeni na svoju izvornu lokaciju. Osim toga, prisutno je i premještanje stećaka u javne prostore kako bi bili više izloženi javnosti. Sva ta premještanja proizašla su iz najbolje namjere, no njih ne bi smjelo biti jer onemogućavaju valjano proučavanje stećaka za koje je bitno i nalazište, je li jedini primjer na tom području ili ih ima više, je li smješten uz nekakvu crkvu i groblje ili na nepristupačnom mjestu, prikazuju li reljefi na stećku život mjesnih ljudi itd.

Radoslav Dodig u svome članu *Vulgarizacija stećaka*⁶³ govori o problemu koji se javlja u novije vrijeme, a to je prečesta eksploatacija stećaka u panbosanskom kontekstu zbog koje je došlo do povijesne, kulturološke i medijske vulgarizacije stećaka. Naime, došlo je do toga da Bošnjaci prisvajaju pojavu stećaka i navode ih kao svoje unikatno kulturno blago. Muhamed Filipović kaže⁶⁴ da Bosna nema svoj mit i svoju mitologiju pa ih žele stvoriti na temelju stećaka. On navodi da *tim putem kreće i dalje mlada bošnjačka rekonkvista, pokušavajući egzotičnim tvrdnjama, u stilu copy and paste, revitalizirati bogumilsko-bošnjački mit o stećcima kao ekskluzivnoj bosanskoj pojavi*. No kao što je već navedeno u prethodnim poglavljima ovoga rada, teritorij na kojemu se pojavljuju stećci puno je veći od teritorija djelovanja Crkve bosanske jer se stećci pojavljuju u nekoliko država, a u Bosni i Hercegovini ih ima najviše u Hercegovini u kojoj nije bilo bogumila pa je ta njihova tvrdnja netočna.

⁶³ Dodig, Radoslav. *Vulgarizacija stećaka, Historiografija*, Magazin za političku kulturu i društvena pitanja, br. 10, 2006.

⁶⁴ Dodig, Radoslav. *Vulgarizacija stećaka, Historiografija*, Magazin za političku kulturu i društvena pitanja, br. 10, 2006., str. 245.

7. Zaključak

Stećci su nadgrobni spomenici koji su na području Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore podizani u razdoblju između XIII. i XVI. stoljeća. Postoje brojne teorije o tome čija su stećci baština, no najviše dokaza pokazuje da su ostavština kršćana. To dokazuje i činjenica da je najviše stećaka podignuto na području Hercegovine. Klesari su stećke uređivali tako što su na njih klesali razne prizore i motive, a na malome broju stećaka nalaze se i natpisi s informacijama o pokojniku i vremenu u kojemu je pokojnik živio. Upravo ti, većinom kratki natpisi, filolozima otkrivaju razne informacije. Jedna od bitnih informacija je da su u to vrijeme korištena dva pisma, glagoljica i ćirilica. Ti kameni spomenici, bilo da su samo nadgrobni natpisi ili dokazi o nekome posjedu, potvrđuju hrvatsku redakciju staroslavenskoga jezika nazvanu hrvatskostaroslavenski jezik.

Na svim natpisima koji su obrađeni u ovome radu vidljive su glavne osobine hrvatskostaroslavenskoga jezika: nazalni samoglasnik *ǫ* zamijenjen je samoglasnikom *o*, a *ę* samoglasnikom *e*. Također je vidljivo izjednačavanje *jerova* jer se sada jednako pišu bilo da su u jakome ili slabome položaju. Koliko je stećaka podignuto u srednjem vijeku ne zna se jer su mnogi iskorišteni u druge svrhe ili su toliko propali da danas izgledaju kao hrpa kamenja na kojoj se osim natpisa, ne vide ni nikakvi uklesani motivi. U novije se vrijeme javlja još jedan problem vezan uz stećke, a to je čija su oni baština. Pošto ih najviše ima u Bosni i Hercegovini Bošnjaci ih prisvajaju sebi, no dokazano je, što zbog motiva na stećcima, što zbog jezika, da su ostavština kršćana, a i u ovome radu naveden je podatak da u Hercegovini ima dva puta više stećaka nego u cijeloj Bosni i Hercegovini.

8. Prilog diplomskome radu

Priprava za nastavu hrvatskoga jezika i književnosti			
Metodička jedinica <i>Pisma hrvatskoga jezika</i>			
Metodički sustav: interpretativno-analitički, integracijsko-korelacijski			
TIP SATA	OBLICI RADA	NASTAVNE METODE	NASTAVNA SREDSTVA I POMAGALA
Obrada novog gradiva	Čelni rad, individualni rad, skupinski rad, rad u paru	Metoda monologa, dijaloga, asocijacije, objašnjavanja, čitanja, pisanja, sistematiziranja, zaključivanja	Školska ploča, grafoskop, nastavni listići
Nastavni ciljevi i zadaci	Odgojne: razvijati ljubav prema kulturnoj baštini, poticanje na izražavanje i stvaranje, poticanje na razmišljanje o slobodi govora kao jednoj od temeljnih ljudskih sloboda		
	Obrazovne: upoznavanje učenika s pismima kojima su se služili njihovi davni preci, upoznavanje sa spomencima koji su kulturna baština		
	Funkcionalne: razvijanje spoznajnih i recepcijskih sposobnosti, povezivanja, raščlanjivanja, usustavljanja		

Tijek nastavnoga sata

1. MOTIVACIJA

Na ploču stavljam sliku Bašćanske ploče. Učenici trebaju pogoditi što se to nalazi na slici, a kada kažu točan odgovor pitam ih znaju li oni možda nešto o Bašćanskoj ploči (što je to, kada je nastala, gdje je pronađena, njezin sadržaj, kojim je pismom pisana...).

2. NAJAVA I LOKALIZACIJA TEME

Učenicima govorim da ćemo se na današnjem satu upoznati s pismima kojima su se koristili Hrvati. (Naslov sata pišem na ploču.) Pitam učenike znaju li oni možda kako se ta pisma zovu.

3. ZAPAŽANJE NOVIH JEZIČNIH ČINJENICA

Kada učenici kažu sve što znaju o glagoljici i ćirilici, na grafoskopu im prikazujem slova svih triju pisama (latinice, glagoljice i ćirilice) kako bi učenici mogli prepoznati kako se pišu slova na njima do sada nepoznatim pismima.

4. RJEŠAVANJE ZADATAKA

Kako bi se bolje upoznali s tim dvama pismima učenici imaju zadatak na jednome papiru napisati svoje ime na glagoljici i na drugome na ćirilici. Kada to naprave svi učenici, njihova imena stavim na jednu hrpu i izvlačim jedno po jedno i stavljam ga na ploču, a učenici trebaju pročitati što na papiriću piše.

5. PRIOPĆAVANJE I DOPUNJAVANJE

Kako bi učenici vidjeli tekstove koji su pisani tim dvama pismima upoznajem ih s pojmom stećci. Stećci su nadgrobni spomenici iz srednjega vijeka na kojima su ljudi većinom pisali komu je spomenik podignut, tko ga je podigao i slične informacije. Ti su spomenici vrlo vrijedni jer nam otkrivaju kako su ljudi živjeli u to vrijeme, kako je društvo bilo ustrojeno te često i tko je u to vrijeme vladao. U to je vrijeme bilo malo pismenih ljudi pa natpisa na stećcima ima jako malo, ali su ti stećci bili ukrašavani s raznim prizorima iz svakodnevnoga života (narodno kolo, prizor lova, motivi sunca i mjeseca, motivi cvijeća...) i vjerskim motivima (motiv križa) što je također vrlo bitno.

6. PROVJERA STEČENOGA ZNANJA

Učenike dijelim u pet skupina i svakoj skupini dajem sliku natpisa sa stećka. Zadatak svake skupine je prepisati taj natpisi sa stećka i napisati ga latinicom. Učenici za taj zadatak imaju sedam minuta. Nakon toga, svaka skupina prezentira svoj natpis ostatku razreda.

7. SINTEZA

Kako bi saželi sve što su danas naučili učenici trebaju na glagoljici i ćirilici napisati nadgrobni natpis za jednu preminulu osobu iz javnoga života. Taj zadatak učenici rješavaju u paru i imaju pet minuta vremena da ga riješe.

Prilog 1. Plan ploče

Pisma hrvatskoga jezika

Prilog 2. Slova glagoljice, ćirilice i latinice

Glagoljica			Ćirilica		Ime slova	Transliteracija	Čita se kao
Obla	Uglata	Brojevna vrijednost	Slovo	Brojevna vrijednost			
ⴐ	ⴑ	1	а	1	azъ	a	a
ⴒ	ⴓ	2	б	—	buky	b	b
ⴔ	ⴖ	3	в	2	védě	v	v
ⴘ	ⴚ	4	г	3	glagoljo	g	g
ⴜ	ⴞ	5	д	4	dobré	d	d
ⴠ	ⴢ	6	е	5	estъ	e	e/je
ⴤ	⴦	7	ж	—	živěti	ž	ž
⴨	⴬	8	ѕ	6	zělo	z	dz
⴮	ⴰ	9	з	7	zemli	z	z
ⴲⴳⴴ	ⴲⴳⴴ	10	ѣ	10	iže	ī	ij/ji
ⴲ	ⴲ	20	и	8	i	i	ij/ji
ⴲⴳ	ⴲⴳ	30	(ѣ)	—	đerv	đ/j	g'/j
ⴲ	ⴲ	40	к	20	kako	k	k
ⴲ	ⴲ	50	л	30	ljudie	l	l/lj
ⴲⴳ	ⴲ	60	м	40	myslite	m	m
ⴲ	ⴲ	70	н	50	našъ	n	n/nj
ⴲ	ⴲ	80	о	70	onъ	o	o
ⴲ	ⴲ	90	п	80	pokoi	p	p
ⴲ	ⴲ	100	р	100	rъci	r	r/rj
ⴲ	ⴲ	200	с	200	slovo	s	s
ⴲ	ⴲ	300	т	300	tvrdō	t	t
ⴲ	ⴲ	400	у	400	ukъ	u	u

Glagoljica			Ćirilica		Ime slova	Transliteracija	Čita se kao
Obla	Uglata	Brojevna vrijednost	Slovo	Brojevna vrijednost			
ⴐⴑ	ⴐⴑ	500	ф	500	frъtъ	f	f
ⴐ	ⴐ	600	х	600	hěrъ	h	h
ⴐ	ⴐ	700	ω	800	otъ	ô	o
ⴐ	ⴐ	800	ш	—	šta	č	št/šć/ć
ⴐ	ⴐ	900	ц	900	ci	c	c
ⴐ	ⴐ	1000	ч	90	črъnъ	č	č
ⴐ	ⴐ		ш		ša	š	š
ⴐ	ⴐ		ъ		jorъ	ǰ	a/ǰ
ⴐⴑⴒⴓⴔⴘⴜⴠⴤ⴨⴮ⴲⴳⴴ			ъи ъл		jery	y	ü (stražnje i)
ⴐ	ⴐ		ь		jerъ	ǰ	a/ǰ
ⴐ	ⴐ		ѣ		ětъ	é	je/ja
ⴐ	ⴐ		ю		ju	ju	ju
			ѡ		ja	ja	ja
			Ѣ		je	je	je
ⴐ			ѣ	900	ešъ	e	e ⁿ
ⴐ			ѣ		qšъ	q	o ⁿ
ⴐ			ѣ		ješъ	je	je ⁿ
ⴐ			ѣ		jōšъ	jō	jō ⁿ
ⴐ	ⴐ		ѣ	9	thita	th	th
			ѣ	60	ksi	ks	ks
			ѣ	700	psi	ps	ps
ⴐ	ⴐ		ѣ	400	ižica	î	i

Prilog 3. Zadaci za rad u skupinama

1. skupina

Prepišite natpis sa stećka na slici koju ste dobili. Nakon toga taj isti natpis napišite latiničnim slovima.

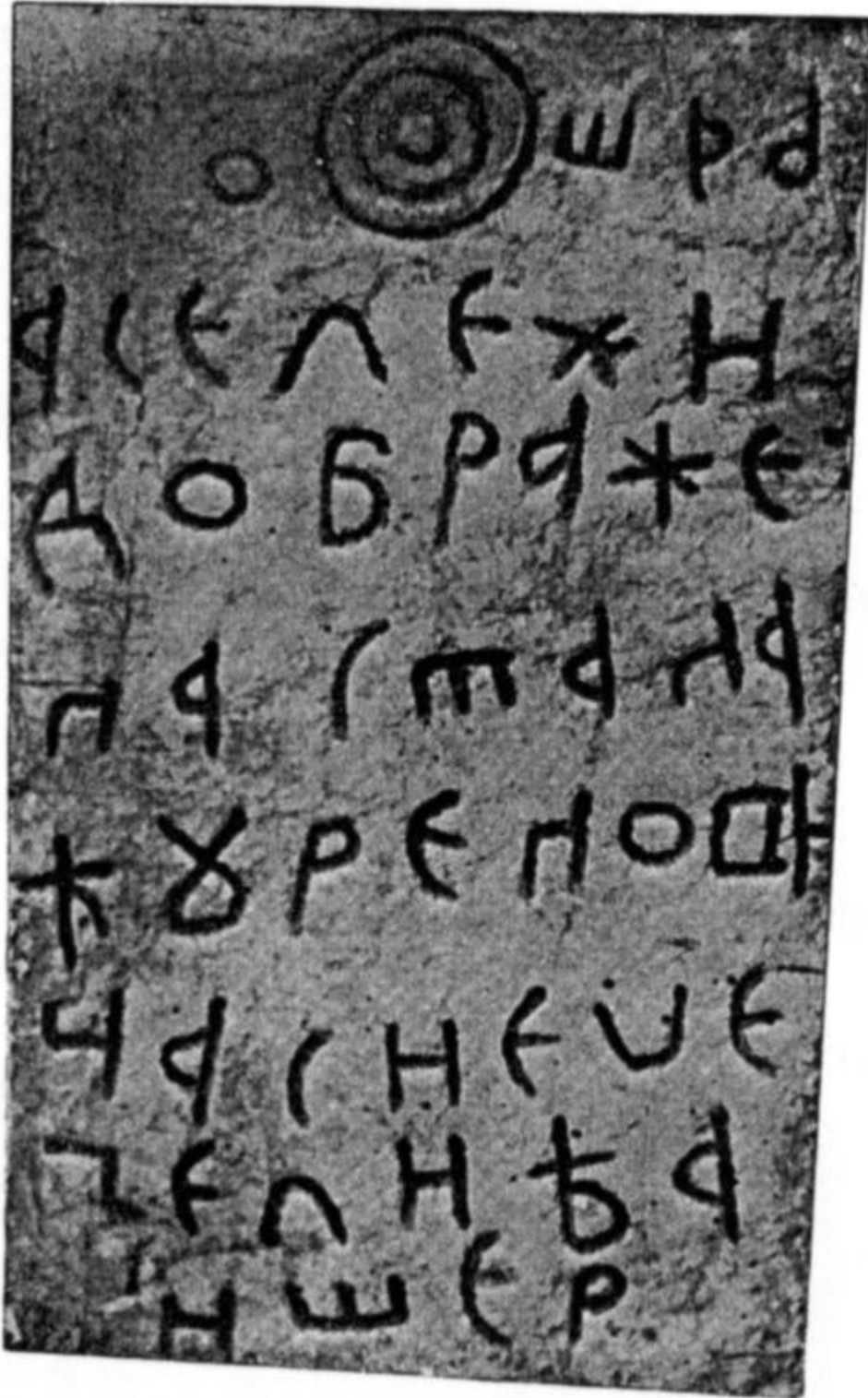
2. skupina

Prepišite natpis sa stećka na slici koju ste dobili. Nakon toga taj isti natpis napišite latiničnim slovima.

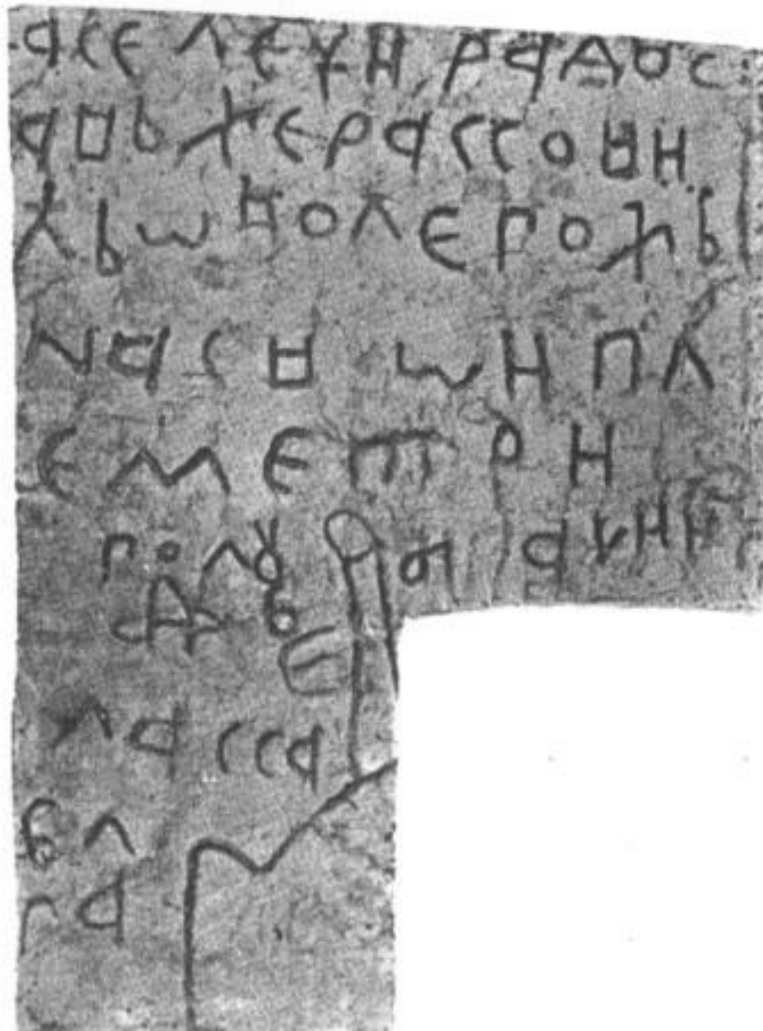
3. skupina

Prepišite natpis sa stečka na slici koju ste dobili. Nakon toga taj isti natpis napišite latiničnim slovima.

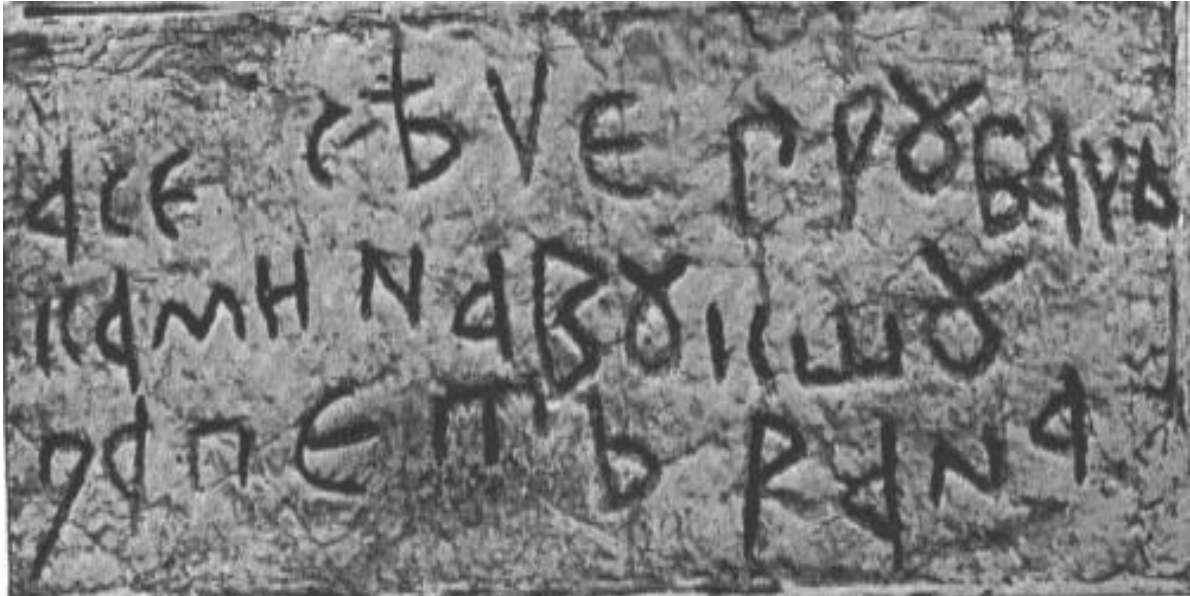
4. skupina

Prepišite natpis sa stećka na slici koju ste dobili. Nakon toga taj isti natpis napišite latiničnim slovima.

5. skupina

Prepišite natpis sa stečka na slici koju ste dobili. Nakon toga taj isti natpis napišite latiničnim slovima.

9. Literatura

1. Anić, Vladimir. *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb, Novi Liber, 1991.
2. Anić, Vladimir, Goldstein, Ivo. *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, Novi Liber, 2002.
3. Babić, Stjepan, Finka, Božidar i Moguš, Milan, *Hrvatski pravopis*, Školska knjiga, Zagreb, 2003.
4. Bešlagić, Šefik. *Stećci. Kataloško – topografski pregled*, Veselin Maleša, Sarajevo, 1971.
5. Damjanović, Stjepan. *Slovo iskona: Staroslavenska i starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002.
6. Damjanović, Stjepan. *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2003.
7. Dodig, Radoslav. *Vulgarizacija stećaka, Historiografija*, Magazin za političku kulturu i društvena pitanja, br. 10, 2006.
8. Draganović, Krunoslav i dr., *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, Hrvatsko kulturno društvo napredak, Sarajevo, 1998.
9. *Enciklopedija Jugoslavije 8 Srbija – Ž*, Izdanje i naklada Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, Zagreb, 1955.
10. Horvat, Anđelka. *O stećcima na području Hrvatske, Historijski zbornik*, Školska knjiga, Zagreb, 1951.
11. *Hrvatska enciklopedija 10 Sl – To*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2008.
12. Mandić, Dominik. *Sabrana djela 5, Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Ziral, Toronto-Zürich-Roma-Chicago, 1982.
13. Matić, Ante. *Kamena knjiga*, Offset markuli, Sarajevo-Mostar, 2009.
14. Palameta, Miroslav. *Stećci i njihov kulturološki kontekst iz zbornika Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme*, Ziral-Naša djeca, Mostar-Zagreb., 1996.

15. Purgarić-Kužić, Branka. *Dosadašnja istraživanja o stećcima, Historiografija*, vol. 28., Zavod za hrvatsku povijest filozofskog fakulteta sveučilišta u Zagrebu, 1995.
16. Šanjek, Franjo. *Bosansko – humski krstjani i Katarsko – dualistički pokret u srednjem vijeku*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1975.
17. Šanjek, Franjo. *Bosansko - humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, Barbat, Zagreb, 2003.
18. Šimić, Marinka. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009.
19. <http://www.bosanski.ba/articles/bosanske%20stvari/7%20Lovrenovic.html>, 6. lipnja 2011.
20. http://www.cistavelika.com/index/index.php?option=com_content&view=article&id=195&Itemid=59&ffab75d1d956be15187455448fb0f16c=dfa074b8f9e3915e4c1d5cdc f48b629c, 8. lipnja 2011.
21. <http://www.dalmacija.hr/O%C5%BDupaniji/Op%C4%87ipodaci/Povijest/Izpovijesti SD%C5%BEupanijeV/tabid/65/Default.aspx>, 1. lipnja 2011.
22. <https://sites.google.com/site/jozobster/srednjovjekovnigraddubrovnik>, 9. lipnja 2011.